

KUR'ÂN'IN CEM'İ MESELESİNE SÜYÛTÎ
VECHESİNDEN BİR BAKIŞ
A VIEW FROM SUYUTÎ'S PERSPECTIVE ON THE İSSUE
"COMPILATION OF QUR'AN"

YAŞAR AKASLAN

[Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Anabilim Dalı,
Associate Professor, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Department of Recitation of Qur'an and Qırâ'ât
yakaslan55@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0715-9295>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 21 Mart/Marc 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 11 Mayıs/May 2020
Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran/June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June
Yıl / Year: 2020   *Sayı – Issue:* 48   *Sayfa / Pages:* 139-168

Atıf/Cite as: Akaslan, Yaşar. "Kur'an'ın Cem'i Meselesine Süyûtî Vechesinden Bir Bakış - A View From Suyuti's Perspective on the Issue "Compilation of Qur'an". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity 48 (Haziran-June 2020): 139-168. <https://doi.org/10.17120/omuifd.707177>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Süyûtî Vechesinden Bir Bakış

Öz: Kur'ân'ın cem'i, Kur'ân ve kıraat tarihinin önemli mevzularından birisidir. Vahyin metinleşmesi bağlamında fikir beyan eden âlimler, üzerinde farklı değerlendirmelerin olduğu Kur'ân'ın cem'i meselesini, muhtelif rivâyetler ışığında irdemişlerdir. Özellikle oryantalistlerin ilgisini çeken ve istismara açık bir konu gibi duran Kur'ân'ın derlenmesi hakkındaki mevcut rivâyetler, kaynaklarda oldukça tafsilatlı ele alınmıştır. Esasen farklı tanım ve boyutları bulunan cem' kavramının mahiyetine dair yapılagelen tartışmalar meseleyi geniş çaplı ele almayı zorunlu kılmıştır. Gerek mevzu hakkındaki rivâyetlere gerekse şahsî değerlendirmelerine yer veren Süyûtî bu bağlamda literatürde önemli yer tutmuştur. Zira kendisinden istifade edilen bir kaynak olarak Süyûtî, gerek oryantalistler gerekse Müslümanlar için önemli referans olmuştur. Bu itibarla çalışmada birbirinden farklı rivâyetleri ele alan Süyûtî'nin Kur'ân'ın cem'i meselesine bakışı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Süyûtî, Mushaf, Cem', Yazı.

140

OMÜİFD

A View From Suyuti's Perspective on the Issue “Compilation of Qur'an

Abstract: The compilation of the Qur'an, it is one of the important subjects in the history of the Qur'an and Qiraat. Scholars speaking in the context of the text of revelation, have examined the compilation of the Qur'an which has different information on the Qur'an in the light of different narratives. Rumors about the compilation of the Qur'an, which attracted the attention of orientalist, sources in a rather voluminous way. In fact, discussions on the nature of the concept of compilation with different definitions and dimensions have necessitated large diameteraddressing this question. Suyuti, which includes both the relevant narratives about the subject matter and his personal evaluations, holds an important place in the literature in this context. As a resource benefiting, Suyuti has been an important reference for both orientalist and Muslims. In this respect, in this study, Suyuti's view of the Qur'an's compilation issue, which deals with different narratives, will be discussed.

Keywords: Qur'an, Suyuti, Mushaf, Compilation, Lettering.

Giriş

Kur'ân tarihinin temel konularından sayılan ve üzerinde birbirinden farklı görüşlerin bulunduğu Kur'ân'ın metinleşme süreci, pek çok âlim gibi Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî'nin (ö. 911/1505)¹ de üzerinde fikir beyan ettiği konular arasında yer almıştır. Esasen “sözlü kültürün çocukları”² olan Araplar³ için vahyin metinleşmesi başlangıçta önemsenmezken; sonraları onların da mühimsediği en önemli konulardan biri hâline gelmiştir. Bilindiği üzere vahyin Mekke döneminden itibaren eksiksiz bir şekilde yazıya ve hafızalara aktarılması hususunda şüphe yoktur. Bu kapsamda Hz. Peygamber, Kur'ân'ı, kendisine öğretildiği şekliyle “belle-

- ¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 4: 65-70; Ebü'l-Felah Abdülhayy İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavut-Mahmûd Arnavut (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988), 74-79; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2: 82-85; Halit Özkan, “Süyûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 188-198.
- ² “Sözlü kültürün temel karakteristiği, yazma fiilini ancak zorunlu hallerde ve gerektiği ölçüde başvurmak şeklinde ifade edebileceğimiz yazı karşılığı tutumdur. Bu tutum, genelde sağlam bilginin hafızaya dayanması, yazıya güvenmenin hafızayı zaafa uğratması, yazıyla meşgul olup ezber usûlünün terkedilmesi, bilginin ehliyetlessiz insanların eline geçmesi, özde ise Hz. Peygamber'in sözlerinin Kur'ân vahyine karışacağından veya yazılı eser telifinin Kur'ân'a ilgisizliğe yol açacağından endişelenilmesi gibi sebeplerle açıklanır.” Mustafa Öztürk-Hadiye Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 20.
- ³ Bu bağlamda sözlü kültürün Araplar için ne ifade ettiği hususunda Zürcânî (ö. 1948) şunları söyler: “...Özellikle de ezberleme ve akılda tutma kabiliyeti verilenler, zihinde tutma ve canlandırmayı daha kolay gerçekleştirirler. Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde Arap toplumu bu durumdaydı. Onlar, hızlıca ezberleme ve zihnin hemen intikal etmesi gibi halis Arap olmanın özelliklerini taşıyorlardı. Bu itibarla onların kalpleri kitapları olmuş; akılları, nesep bilgilerinin arşivi ve kendi aralarında yaptıkları savaşların kayıt defteri hâline gelmiş; hafızaları, şiirleri ile gurur duydukları olayları ezberde tutmuştur.” Muhammed Abdülazîm Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevzâ Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995), 1: 197-198.

yerek"⁴ okuyup muallim ve mübelliğ sıfatıyla⁵ sahâbeye de aynı şekilde öğretmiştir.⁶

1. Cem' Ne Demektir?

Kur'ân tarihi ve tefsir usûlü kaynaklarına bakıldığında "Cem'u'l-Kur'ân" terkihi⁷ ve başlığı, esasen iki konuya tekabül eder. Bunların ilki, nâzil olan vahyin, Hz. Peygamber'in talimatıyla derhal yazıya geçirilmesi⁸ ve bunların ezberlenmesi; ikincisi ise Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sırasında, tek nüsha hâline getirilmesi yoluyla Kur'ân'ı koruma altına alma teşebbüsleridir. Bu çerçevede Süyûtî'nin, cem' kavramının farklı anlaşılmasına yol açabilecek rivâyetlere yer vermesi hasebiyle, konuya altyapı olması sadedinde muhtelif anlamlara yol açan bu kavrama kısaca değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Cem' sözlükte, "bir şeyi bir şeye katmak, eklemek, ilave etmek",⁹ "bir nesneyi, parçalarını veya bölümlerini birbirine yaklaştırmak suretiyle bir araya getirmek ya da toplamak"¹⁰ gibi anlamlara gelir. Kaynaklara bakıldığında cem' kelimesi, ilgili rivâyetler etrafında "ezberleme", "yazıya

⁴ el-Kıyâme 75/16-17.

⁵ el-Bakara 2/151; Yûnus 10/15-16.

⁶ Hz. Peygamber, herhangi bir âyet nâzil olduğunda, etrafındakilere: "Bana şöyle şöyle vahyolundu." ve "Bunu şu konuların anlatıldığı süreye koyun!" buyurarak ilgili âyetleri, vahiy kâtipleri vasıtasıyla çeşitli yazı malzemelerine kaydettiriyordu. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân Atıyye-Muhsin Harâbe-Vefâ Takıyyüddîn (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1999), 2: 91; Şihâbüddîn Abdurrahman Ebû Şâme Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: TDV Yayınları, 1986), 33; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 203.

⁷ Ahmed Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın 10 Kıraati*, çev. Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010), 76-77. Ayrıca bk. Yusuf Alemdar, "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'ân'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 221-222.

⁸ Vahyin kaydedildiği malzemelere dair bk. Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 132. Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1: 202-203.

⁹ Ebû Mansûr Ezherî, *Tezhîbü'l-lüğâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn-Muhammed Ali Neccâr (Kahire: 1979), 1: 397.

¹⁰ Hüseyin b. Mufaddal Râğib Isfehânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 96.

aktarma", "derleme" ve "okuma" şeklinde anlaşılmıştır. Nitekim meseleyi müstakil hâlde ele alan eserlerde ya da temel kaynakların ilgili bölümlerinde, kavramı bu çerçevede anlamaya elverişli rivâyetler yer alır. Örneğin, kavramın "ezberleme" faaliyeti olarak anlaşılmasına, Katâde'nin (ö. 117/735) Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-712) naklettiği rivâyet ışık tutar. Buna göre Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Ebû Zeyd (Enes b. Mâlik'in amcalarından biri)¹¹ ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]) olmak üzere dört kişi ezberlemiştir.¹² Rivâyette yer alan ifade "ceme'a'l-Kur'ân" şeklindedir. Âlûsî (ö. 1270/1854), kavramın bazen "ezberleme" anlamında olabileceğini söyleyerek Hz. Peygamber'in vefat ettiği sırada Hz. Ali'nin (ö. 40/661) henüz Kur'ân'ı cem' etmediği şeklindeki rivâyetleri değerlendirirken cem'in bu manasına işaret eder.¹³ Bunun yanı sıra Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) Kur'ân'ı cem' etmeden vefat etmesi ve Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Kur'ân'ı cem' etmeden şehit edilmesiyle ilgili rivâyetlere istinaden Kur'ân'ın tümüyle ezberlenmediği dile getirilmektedir.¹⁴ Sehâvî'ye (ö. 643/1245) göre ise *cem'*, "yazıya geçirme" manasındadır. Zira Kur'ân'ın isimlerinden biri de *el-Kitâb'*tır. Dolayısıyla "ketebe" ve "ceme'a" fiilleri aynı manada olup harflerin birbirlerine yaklaştırılmasının "ketebe" fiiliyle ifade edilmesi, "ketebe" ve "ceme'a" kelimelerinin aynı anlamı karşıladığına delil olmalıdır.¹⁵

Bahsedilen anlamlarıyla kavrama dair "câmi'u'l-Kur'ân" tabiri de kaynaklarda dikkat çeker. "Kur'ân'ı cem' eden kimse/kimseler" anlamın-

¹¹ Süyûtî, Ebû Zeyd'in ismini Kays b. Seken olarak ifade eder. Konuya ilişkin farklı rivâyetler için bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 158.

¹² Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 17.

¹³ Şihâbüddîn Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, (Beirut: ts.), 1: 22. Süyûtî, Bâkallânî'den (ö. 403/1013) nakille, söz konusu dört ismin hıfz-cem' kavramlarıyla irtibatlandırılmasını sekiz maddede ele alır. Detaylar için bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 156-157. Süyûtî, Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı ezberleyenlere dair bir başlık açmıştır. İlgili rivâyet ve değerlendirmeler için bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 157-159.

¹⁴ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 157.

¹⁵ Ebü'l-Hasen Alemüddîn Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987), 1: 28.

daki bu kullanım, vahyin muhafaza edilmesine yönelik iki aşamalı gibi duran bu faaliyetler esnasında aktif rol oynayan sahâbîleri ifade eder. Dolayısıyla “Kur’ân’ı cem’ eden kimse/kimseler” Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemi olmak üzere iki grupta ele alınır.¹⁶ Nitekim mesele üzerindeki ihtilaflarda bu durumun ağır bastığı söylenebilir. Birinci aşamada “câmi’u’l-Kur’ân” grubuna dâhil olanlar, Hz. Peygamber’e vahiy kâtipliği¹⁷ yapıp âyetleri yazı açısından kayıt altına alanlar ve kendine şahsî bir nüsha (sahâbe nüshası) edinenlerdir.¹⁸ Nitekim Süyûtî’nin de katıldığı ve yorumladığı görüş olarak ilk cem’ faaliyeti budur. İkinci aşama olarak görülen ve Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen faaliyette ise Kur’ân’ı iki kapak arasında derleme işlemini yürüten cem’ komisyonu da “câmi’u’l-Kur’ân” olarak kabul edilir. Hz. Ebû Bekir de devletin başı olması itibarıyla bu sıfatla bilinir. Tüm bunlar bir araya getirildiğinde kav-

¹⁶ Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 197; Subhi Sâlih, *Mebâhis fi ’ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 2009), 65.

¹⁷ Vahiy kâtiplerinin sayısı tam olarak belli değildir. Kaynakların bazısının ifadesine göre bu kişiler kırkın üzerindedir. Gönüllülük esasına göre yürütülen söz konusu faaliyet, Rasûlullah’ın yanından ayrılmayanlar (görevliler) ve onun yanında zaman zaman bulunanlar şeklinde iki grup eşliğinde yürütülmüştür. Sayının farklılık arz etmesi, bu durumdan kaynaklanmış olmalıdır. Vahiy kâtiplerinin isimleri hakkında bk. Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 202; Muhammed Mustafa A’zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’ân Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayınları, 2006), 106-107; Veli Kayhan, *Kur’ân Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 105-109.

¹⁸ Zürcânî, bu şekilde vahiy kayıt altına alanları şöyle izah eder: “Sahâbe içinde Kur’ân’ı yazmak suretiyle kayıt altına alanlar vardı. Ancak onların her biri, âyetleri bulabildikleri kağıt, kürek kemikleri ya da başka kemikler vb. malzemelere, Hz. Peygamber’den kendilerine ulaşan kadarıyla yazabiliyorlardı. Sûrelerin peş peşe gelmesine ve tertibe dikkat etmiyorlardı. Bunun sebebine gelince, sahâbeden her biri Hz. Peygamber’e inen bir sûreyi ezberler ya da yazardı. Sonra onlardan biri askerî vb. bir gerekçeyle sefere katılması durumunda, Rasûlullah’ın yanından uzaklaşırdı. Yanında bulunmadığı sırada Hz. Peygamber’e başka bir sûre inerdi. Döndüğünde, sonradan nâzil olan âyetleri ezberleyip yazarak Rasûlullah’ın yanında bulunmadığı sırada inenleri telafi ederdi. Böylece kendisine kolay gelecek bir şekilde Kur’ân’ı araştırır ve bir araya getirirdi. Bundan dolayı yazdıkları arasında takdim-tehir meydana gelirdi. Sahâbenin bir kısmı ise sadece hafızasına güvenirdi. Bu nedenle Arapların nesep bilgilerini ezberleme, gür günlerini ve şirlerini yazmada hafızada tutma âdetine göre hareket ederek hiç yazmazdı. Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân*, 1: 203. Benzer yorumlar için bk. Muhammed Hamidullah, *Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 43-44.

ramın alternatif anlamları ve bu anlamlara dayanarak yapılan nitelendirilmeler, meselenin farklı açılardan yorumlanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte kavram, “okumak” şeklinde de anlaşılmış ve zaman zaman rivâyetlerde bu manasıyla kullanılmıştır.¹⁹ Ancak Kur'ân tarihinin bir konusu olarak cem'; genellikle “derlemek, toplamak” manasındaki değerlendirmeye merkeze alınarak Kur'ân ve kıraat çalışmalarında yer bulmuştur.

2. Süyûtî'nin Cem' Meselesine Bakışı

Süyûtî, bu önemli mevzuyu *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde, “Kur'ân'ın Cem' ve Tertibi” başlığıyla müstakil bir bölüm olarak ele almıştır.²⁰ Bilindiği üzere Kur'ân, Hz. Peygamber vefat ettiğinde iki kapak arasında değildi.²¹ Rasûlullah'ın sağlığında, Kur'ân'ın mushaf hâlinde toplanmamasına ilişkin farklı gerekçeler dile getirilmiştir.²² Süyûtî'ye göre bunlardan birisi, Hz. Peygamber'in, hükmünü ya da tilâvetini nesh edecek bazı âyetlerin inmesini beklediği yönündeki görüştür. Nüzûl süreci Rasûlullah'ın vefatıyla tamamlanınca, Kur'ân'ı derleme teşebbüsünü, genel kabule göre Hz. Ömer'in teşvikiyle Hz. Ebû Bekir başlatmıştır.²³ Dolayısıyla vahyin tamamlanmasıyla Hz. Peygamber'in vefatı arasında kısa bir süre olması, Kur'ân metninin nihâî şeklini alması faaliyetine imkân vermemiş, bu işlem Hz. Ebû Bekir eliyle gerçekleştirilmiştir.

Süyûtî, Hâkim Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inden nakille Kur'ân'ı cem' faaliyetinin Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemi olmak üzere üç aşamada gerçekleştiğini ifade eder. Buna göre cem' süreci, Hz. Peygamber'in sağlığında başlamıştır.²⁴ Nitekim Zeyd b.

¹⁹ Adnân Zarzûr, *'Ulûmü'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü 'i'câzih*, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991), 45.

²⁰ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129-142.

²¹ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129; Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 204.

²² Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 204; Ziya Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2007), 127-129.

²³ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129.

²⁴ Bazı âlimler, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in sağlığında cem' ve tertip edildiği görüşündedirler. Buna göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemi faaliyetleri yeni bir cem' süreci

Sâbit'in "Biz Rasûlullah'ın yanında Kur'ân'ı deri parçaları üzerinde topluyorduk." şeklindeki sözü,²⁵ Hz. Peygamber'in, "Benden (söylediklerimden) Kur'ân'dan başka bir şey yazmayın!"²⁶ ifadesi ve onun Kur'ân ile ilgili yazılanları kontrol etmesi,²⁷ kavramın "yazmak" anlamına uygun olarak Kur'ân'ın yazıya aktarıldığını gösterir mahiyettedir. Süyûtî'nin, fikrini paylaştığı Beyhakî'ye (ö. 458/1066) göre buradaki toplamadan maksat, farklı zamanlarda inen âyetlerin, ait oldukları sûrelere Hz. Peygamber'in emriyle yerleştirilmesidir. Görüldüğü üzere Süyûtî, Hz. Peygamber dönemindeki cem' eylemini, âyetlerin ilgili sûrelere yerleştirilmesi suretiyle toplanması ve yazılması olarak anlar.²⁸ Aslında vahyin lafızlarının muhafazasını temin etmeye yönelik bu uygulamayla, Kur'ân'ın mevsûkiyeti noktasında pek çok önyargılı ve art niyetli görüş bertaraf edilmiştir. Dolayısıyla gerek Mekke gerekse Medine döneminde, sözlü kültürün revaçta olduğu ve ezber konusunda yetenekli pek çok kimseye karşılık az sayıda okuma-yazma bilenlerin yaşadığı Arap toplumunda, âyetlerin muhafazası gayesine matuf bu yöntem kullanılmıştır.

146
OMÜİFD

3. Cem' Faaliyetini Hazırlayan Nedenler ve Süreçte Rol Oynayan İsimler

Kur'ân'ın cem' faaliyetinin ikinci aşamasını Hz. Ebû Bekir dönemi oluşturur. Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin ilk yılında gerçekleşen Yemâme (el-Akrabâ) Savaşı'nda²⁹ bazı hâfız sahâbîlerin şehit edilmesi halifeyi endişe-

değildir. Konuya ilişkin farklı kanaatler ve eleştirisi için bk. Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 44-46.

²⁵ Bedruddîn Abdullah Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1957), 1: 238; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129.

²⁶ Müslim, "Zühd", 72.

²⁷ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 42.

²⁸ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129.

²⁹ Günümüzde Riyad taraflarında bulunan Yemâme'de, vaktiyle Hanîfeoğulları kabilesi yaşıyordu. Bu kabilenin İslâm ile tanışmaları, Hz. Peygamber döneminde Necd civarına gönderilen bir seriyenin, buranın liderlerinden Sümâme b. Usâl'i yakalayıp Medine'ye getirmesiyle başlamıştır. Sümâme b. Usâl bir süre burada kalmış, Müslüman olmuş ve yurduna dönmüştür. Rivâyete göre içlerinde Müseylimetü'l-Kezzâb, Mücâe b. Mürâre, Reccâl b. Ünfüvve, Sümâme b. Kebîr b. Habîb gibi isimlerin yer aldığı Hanîfeoğulları

lendirmiş; bu durum Hz. Ömer'i de Kur'ân'ın bazı bölümlerinin kaybolacağı kaygısına sevk etmiştir. Bu kaygının neticesi olarak Kur'ân'ın derli toplu kayıt altına alınmasına yönelik cem' faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Süyûtî, meselenin arka planını Buhârî'den (ö. 256/870) naklettiği bir rivâyetle dile getirir.³⁰ Süyûtî'nin aktardığına göre Hz. Ebû Bekir, Yemâme muharebesinde şehit edilenler hakkında konuşmak üzere Zeyd b. Sâbit³¹ yanına çağırır. Hz. Ömer, Yemâme'de çok sayıda kurrânın şehit edildiğini, gerçekleşecek diğer muharebeler için de aynı endişeyi taşıdığını, böylece Kur'ân'ın büyük bir kısmının hafızalardan silinmesi suretiyle kaybolabileceği kaygısını ifade ederek bu durumu engellemeye yönelik

heyeti Medine'ye gelip Hz. Peygamber ile görüşmüştür. Heyet döndüğü zaman Reccâl b. Ünfüvve'nin bir süre Medine'de kalıp Kur'ân öğrendiği, Rasûlullah'ın da onu İslâm'ı öğretmek için halkına gönderdiği söylenir. İddiaya göre Müseylime, Rasûlullah'a peygamberlik için ortaklık teklif etmiş, reddedilince bu sefer kendisi de peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Kısa süre sonra Rasûlullah vefat edince, Müseylime'nin iddiası kabilesi arasında giderek karşılık bulmuştur. Hz. Peygamber'i taklit ederek bazı seçili sözler sarf edip bunları vahiy olarak yaymaya çalışan Müseylime, Hz. Peygamber'in kendisini peygamberliğe ortak ettiğini iddia etmiş ve irtidat eden Reccâl b. Ünfüvve de ona tanıklık yapmıştır. Rasûlullah'ı taklit eden Müseylime'nin kendisine bir müezzin tayin ettiği ve Yemâme'de "harem" bölgesi oluşturduğu söylenir. Bir iddiaya göre Hz. Peygamber'e haber gönderip peygamberlikte kendisine ortak edildiğini söylemiş ve yeryüzünün yarısının Kureyş'e; yarısının da kendilerine ait olduğunu ifade etmiştir. Ancak Kureyş'in adaletle hükmetmediğini dile getirmiştir. Rasûlullah'ın vefatından sonra irtidat ve isyan hadiseleri giderek ivme kazanınca Müseylime'nin iddiası daha çok taraftar bulmuştur. Hz. Ebû Bekir halife seçildiği zaman buradaki irtidat ve isyan hadiselerini ikna yoluyla çözmek için Habîb b. Abdullah'ı oraya göndermiş, fakat Habîb, Müseylime tarafından şehit edilmiştir. Ardından İkrime b. Ebî Cehil ile bir ordu göndermiş, fakat o da başarılı olamamıştır. En sonunda Hâlid b. Velîd komutasındaki İslâm ordusu, el-Akrabâ mevkiinde, son derece çetin geçen bu savaştan zaferle ayrılmıştır. Bu savaşta çok sayıda sahâbî şehit olmuştur. Rivâyetlere göre bu muharebe, Bedir'den sonra en kanlı mücadele olarak nitelendirilmiştir. Savaşa dair ayrıntılı bilgi için bk. İsrâfil Balcı, *Sâdik Halife Hz. Ebû Bekir*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 201-206.

³⁰ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3.

³¹ Zeyd b. Sâbit, hicretten 11 yıl önce Medine'de doğan ve Hz. Peygamber'in vefatı sırasında 21-22 yaşlarında olan bir gençtir. Dolayısıyla o, Mekke dönemine şahit olmamıştır. Bu faaliyet için İbn Mes'ûd gibi Kur'ân'a vukûfiyeti hayli fazla olan birisi yerine Zeyd b. Sâbit'in seçilmesi, tarih boyunca tartışılmalı konular arasında yerini almıştır. Hatta İbn Mes'ûd, meseleye ilişkin Zeyd b. Sâbit hakkında sitemli sözler sarf etmiştir. Cem' faaliyeti hususunda Zeyd b. Sâbit tercihinin gerekçeleri için bk. A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 118; Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 165-171; Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 77-81.

Kur'ân'ın bir kitap hâlinde toplanmasını emretmesi hususunda Hz. Ebû Bekir'e ricada bulunur. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'e: "Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl teklif edersin?" sorusu üzerine Hz. Ömer, "Allah'a yemin ederim, bu hayırlı bir iştir." diyerek mesele üzerinde ısrar eder. Hz. Ebû Bekir tüm bu ısrarlar neticesinde, orada bulunan Zeyd b. Sâbit'e dönerek "Sen akıllı bir gençsin. Hakkında, şimdiye kadar bir itham söz konusu olmuş değildir.³² Ayrıca sen, Rasûlullah'ın vahiy kâtibiydin. Dağınık hâlde bulunan Kur'ân âyetlerini araştır ve bir araya getirerek topla!" diye Zeyd b. Sâbit'e emir verir.³³ Bu diyalogdan sonra meselenin önemini daha da kavrayan Zeyd b. Sâbit, kendi ifadesiyle "dağları yüklenmekten daha ağır gelen" cem' işine koyulur.³⁴ Onun bu kapsamda

³² Zeyd b. Sâbit hakkında ifade edilen bu sözün eleştirisine dair bk. Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 77-80; İsrail Balcı, *Vahyin Gölgesinde Siyer Mekke Dönemi I*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 155-157.

³³ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129. Buhârî'nin naklettiği ilgili rivâyette Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: "Ebû Bekir, Yemâme ehli şehit edildiklerinde beni çağırttı. Ömer b. Hattâb da yanındaydı. Bana: 'Ömer bana geldi ve Kur'ân hâfızlarının birçoğunun Yemâme günü şehit düştüğünü ve muhtelif yerlerde aynı şekilde şehit düşüp Kur'ân âyetlerinin bir kısmının kaybolmasından korktuğunu belirtti. Bu nedenle Kur'ân'ı derlememi teklif etti.' Ona, 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi biz nasıl yapabiliriz?' dedim. Ömer: 'Allah'a yemin ederim ki bu, hayırlı bir iştir.' dedi ve teklifinde ısrar etti. Nihayet benim de gönlüm bu işe yattı. Ömer'in görüşünü ben de uygun görüyorum. -Zeyd devam ediyor: Ebû Bekir bana: 'Sen genç ve akıllı birisin. Şimdiye kadar seni itham edecek bir durum da söz konusu olmamıştır. Ayrıca sen, Rasûlullah'ın vahiy kâtiplerindin. Araştır ve Kur'ân'ı topla!' dedi. Allah'a yemin ederim ki, dağlardan birini taşımamı teklif etmiş olsalar Kur'ân'ı cem' etmemden daha ağır gelmezdi. Ebû Bekir ve Ömer'e: 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?' dedim. Bunun üzerine Ebû Bekir, 'Vallahi bu bir hayırdır.' diye cevap verdi. Allah; Ebû Bekir ve Ömer'in kalplerini nasıl ferahlattı ise benimkini de açtı ve onların görüşüne uydum. Ben Kur'ân'ı yazılı bulunduğu hurma dallarından, beyaz ince taşlardan ve hâfızların ezberinden derledim. Tevbe sûresinin son iki âyetini Ebû Huzeyme'de buldum ve olduğu gibi aldım. Topladığım bu sâhifeler, yaşadığı süre içinde Ebû Bekir'de kaldı. Ardından Ömer'e intikal etti. O da vefat edince mushaf, kızı Hafsa'ya emanet edildi." Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 9; Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 74-75; Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 45-46.

³⁴ Rivâyetin bir başka versiyonunu Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr* isimli eserinde şöyle görmekteyiz: "Yemâme'de birçok kişinin şehit edilmesi üzerine Ebû Bekir beni çağırdı. Gittiğimde yanında Ömer de vardı. Ebû Bekir söze şöyle girdi: 'Ömer bana geldi ve Yemâme'de birçok hâfızın öldürüldüğünü, diğer savaşlarda da hâfızların öldürülmesinden ve böylece Kur'ân'ın büyük bir bölümünün yok olmasından endişe et-

attığı ilk adım, âyetlerin yazılı olduğu kemik parçaları, deri ve hurma dalları ile âyetleri ezberlerinde muhafaza eden kimselere müracaat etmek olmuştur. Böylece Kur'ân âyetleri, Hz. Ömer'in teklifiyle ve Hz. Ebû Bekir'in (Hz. Ömer ve Zeyd b. Sâbit'e) "Mescidin kapısında oturun! Her kim Allah'ın kitabından getirdiğini iki şahitle desteklerse, onu yazın!"³⁵ sözüne³⁶ istinaden iki şahit eşliğinde yazılarak bir mushaf hâlinde toplanmıştır.³⁷

Esasen cem' faaliyetinin en etkili ismi, teşvik edicisi olması itibariyle Hz. Ömer'dir.³⁸ Zira onun mevzu üzerindeki ısrarı, konuyu gündemde

tiğini, bu yüzden Kur'ân'ı bir araya getirmenin uygun olacağı kanaatinde olduğunu dile getirdi. Ben de kendisine, 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi ben nasıl yaparım?' dediğimde, böyle yapmanın çok hayırlı olacağını söyledi. Ömer bu konuda bana o kadar ısrar etti ki sonunda Allah, benim de gönlümü bu işe ısındırdı ve Ömer'in bu mevzuda düşündüğünü ben de düşünmeye başladım.' Ebû Bekir bu şekilde konuşurken Ömer sesini çıkarmadan bir köşede oturuyordu. Sonra Ebû Bekir bana: 'Sen akıllı bir gençsin. Senin hakkında hiçbir olumsuz söz işitmedik. Sen, Rasûlullah'ın da vahiy kâtipliğini yapıyordun. Bu münasebetle bir araştırma yap ve Kur'ân'ı bir araya getir!' dedi. Vallahi! Ebû Bekir, bir dağı bir yerden başka bir yere taşımamı isteseydi, bu benim için Kur'ân'ı toplama işinden daha kolay olurdu. Onlara: 'Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi siz nasıl yaparsınız?' diye sorduğumda, Ebû Bekir: 'Vallahi hayırlı bir iş olacak!' karşılığını verdi. Ebû Bekir mesele üzerinde sürekli ısrar edince, sonunda Allah benim de gönlümü bu işe ısındırdı ve hemen araştırmaya, hurma dalları, deri parçaları ve taşlar üzerine yazılan metinlere, hâfızların ezberlerinde olan âyetleri bir araya toplamaya başladım. Tevbe sûresinin son âyetleri olan, '*Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir. Yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka ilah yoktur. Ben sadece O'na güvenip dayanırım. O yüce arşın sahibidir.*' âyetlerini Huzeyme b. Sâbit'ten başkasında bulamadım. Kur'ân'ın yazılı olduğu bu sâhifeler, vefatına kadar Ebû Bekir'in yanında; ardından Ömer'in yanında; o da vefat edince, (Ömer'in) kızı Hafsa'nın yanında kaldı." Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 4: 331-332.

³⁵ Kur'ân'ın cem'inde iki şahit istenmesiyle ilgili rivâyetin değerlendirilmesine dair geniş bilgi için bk. Abdülvahap Özsoy, "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivâyetin Kaynak Değeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 104-138.

³⁶ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129; *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4: 332.

³⁷ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 129-130.

³⁸ "...Ömer'e gelince, tarih, bu teşebbüsün kaynağının kendisi (Ömer) olduğunu, cem' faaliyetinin tatbikçisinin de Zeyd olduğunu belgelemiştir." Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 77.

tutmuş ve gerek halife sıfatıyla Hz. Ebû Bekir gerekse bu işin en yetkin ismi Zeyd b. Sâbit, söz konusu faaliyetin gerekliliğine onun ısrarları sonucu ikna olmuşlardır.³⁹ Hz. Ömer'in cem' sürecinde aktif rol oynaması, bir rivâyete göre cem' faaliyetinin bizzat onun tarafından, hatta ilk defa onun döneminde gerçekleştirildiği yönünde yorumlanmasına dahi sebep olmuştur.⁴⁰ Buna göre teklifin Hz. Ömer'den gelmesi ve mevzu hakkındaki ısrarı cem'e işaret etmiş olmalıdır. Süyûtî'nin "Kur'ân'ı ilk cem' edenden maksat, onun cem'ine işaretidir."⁴¹ sözü de bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Kur'ân âyetlerinin bir araya getirilmesi hususunda Hz. Ömer'i endişeye sevk eden âmilin, Yemâme'de şehit olan hâfızlardan ziyade Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim'in (ö. 12/633)⁴² şehadeti olduğu kanaatindeyiz. Zira Sâlim'in Kur'ân'la olan irtibatı ve Kur'ân'ı çok güzel okumasından dolayı Hz. Peygamber'in Sâlim için "Ümmetimin içerisinde bunun gibileri var eden Allah'a hamdolsun."⁴³ şeklindeki ifadesi; aynı şekilde Kur'ân'ın, Sâlim'in de içinde yer aldığı dört kişiden öğrenilmesi husu-

³⁹ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 206.

⁴⁰ Söz konusu rivâyete göre Hz. Ömer, Kur'ân'ı toplamayı düşünmüş, bu itibarla 'Kim Rasûlullah'ın ağzından Kur'ân'dan bir şey işittiyse bize getirsin.' demiştir. Bu şekilde getirilen âyetleri de sâhifeler, levhalar ve hurma dalları üzerine yazmışlardır. O, iki şahidi olmadan da kimseden âyet kabul etmemiştir. Hz. Ömer, Kur'ân'ı bu şekilde bir araya getirmeye çalışırken şehit edilmiştir. Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 4: 332.

⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

⁴² Hayatına dair geniş bilgi için bk. Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1: 176-178; Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf İbn Abdilberr Nemerî, *el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, tashih-tahric Âdil Mürşid (Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002), 297; Ebü'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 441-442; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut-Hüseyn Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 1: 167-170; Mehmet Özşenel, "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2009), 36: 49-50.

⁴³ İbn Mâce, "İkâme", 176; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6: 165; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 442; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1: 168.

sundaki sözü,⁴⁴ bir başka deyişle onun hem kârî hem de mukrî sıfatıyla Hz. Peygamber'den iltifat görmesi Hz. Ömer'in endişesini artırmış olmalıdır. Nitekim bazı kaynaklara göre Sâlim Yemâme'de şehit olduğunda, "Kur'ân'ın dörtte biri gitti." ifadeleri yer alır.⁴⁵ Bu yorum, Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın dört kişiden öğrenilmesi hususundaki sözünden mülhem olmalıdır. Burada Araçlar için bir meselenin önemini göstermeye yönelik ifade edilen yetmiş⁴⁶ sayısı ile irtibatlı olarak, Sâlim'in şehadetinin yetmiş hâfızın şehadeti kadar ehemmiyet arz ettiğinin vurgulanmış olması da mümkündür. Zira Hz. Ömer'in mesele hakkındaki ısrarını, bu ifadeleri bir araya getirince anlayabiliriz. Ayrıca rivâyete göre Hz. Ömer'in bir âyet hakkında araştırma yaptığı, ilgili âyeti bilen kişinin Yemâme'de şehit düştüğünü öğrenmesi üzerine "innâ lillâhi" dediği nakledilir.⁴⁷ Onun, bu durum üzerine vahyin metinleşmesi için harekete geçtiği ifadesi dikkate değerdir.⁴⁸ Nitekim Süyûtî'nin, İbn Ebî Dâvûd'dan (ö. 316/929) gelen rivâyeti göstererek cem' sürecini Hz. Ömer'le irtibatlandırması ve bir sonraki rivâyetin yine Sâlim ile ilgili olması, adeta Hz.

⁴⁴ Buhârî, "Fedâilü Ashâbi'n-Nebî", 26, 27; "Menâkibü'l-Ensâr", 14; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 118. Süyûtî, söz konusu isimler için üç farklı rivâyete yer verir. Bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 155.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, dirâse-thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 3: 226.

⁴⁶ Araçlar yedi, yetmiş ve yedi yüz gibi sayılara bir sınır koymaksızın bunları gerçek manalarının dışında; çokluk ve mübalağa ifade edecek şekilde kullanmışlardır. Ebû Şâme'nin onlu sayılarda yetmişin çokluğu ifade etmesi gibi tekli sayılarda da yedi sayısının kesret manasına geldiğini söylemesi bu durumu teyit eder. Bu görüşün izahıyla ilgili, gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde yer alan bu tür sayıların tefsirleri yapılırken söz konusu sayıların gerçek manalarının yanında bunların çoklukta kinâye olabileceklerine de dikkat çekilmiştir. Konuya dair ayrıca bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 99; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirââtü'l-aşr*, thk. Ali b. Muhammed Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1: 26; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 105; Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 104.

⁴⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'as İbn Ebî Dâvûd Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kahire: Fârûku'l-Hedisîyye, 2002), 53; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

⁴⁸ Bu teşebbüsü cem' faaliyeti görenler, Hz. Ömer'i Kur'ân'ı cem' eden ilk kişi olarak kabul ederler. Ancak bu rivâyetin isnâdının munkat' olduğunu dile getiren Süyûtî, söz konusu cem'den maksadın, derlemeye işaret olduğunu kaydeder. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

Ömer'in Sâlim'e verdiği değere dikkat çeker niteliktedir.⁴⁹ Ayrıca Hz. Ömer, vefat etmeden önce kendisine kimin halife olacağını soranlara "Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim hayatta olsaydı, onu halife olarak tayin ederdim. Rabbim bana: 'Niçin onu halife olarak tayin ettin?' diye sorduğunda ise şöyle derdim: Rabbim! Ben, senin elçinin: 'Sâlim, Allah'ı bütün kalbiyle sever.' dediğini işittim." cevabını vermiştir.⁵⁰ Bu çerçevede Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın kendisinden öğrenilmesini tavsiye ettiği isimlerden birisinin hayatını kaybetmesi, Hz. Ömer'i diğerlerinin de ölümü hâlinde Kur'ân'ın sahih bir şekilde öğretilmeyeceği endişesine sevk etmiş olabilir. Dolayısıyla o, mezkûr isimler henüz hayattayken Kur'ân âyetlerini iki kapak arasına getirmeyi amaçlamıştır. Kanaatimizce Hz. Ebû Bekir'i ve Zeyd b. Sâbit'i ikna hususunda olduğu gibi cem' komisyonunu belirlemede de Hz. Ömer'in etkin rolü söz konusudur. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in Kur'ân öğretimi hususunda tavsiye ettiği isimlerin çoğu bu komisyonun üyeleridir.⁵¹ Görüldüğü üzere cem' komisyonu üyelerinin belirlenmesinde, Kur'ân öğretimi hususunda Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuş isimler özellikle yer almıştır. Bu durum Hz. Ömer'in duyduğu kaygının bir neticesi olmalıdır.

⁴⁹ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

⁵⁰ Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 177. Hz. Ömer'in, "Sâlim'in Allah'a karşı çok güçlü bir muhabbeti vardır. Hatta Sâlim, Allah'tan korkmamış olsaydı dahi O'na isyan etmezdi." dediği zikredilmiş, bazı rivâyetlerde Hz. Ömer'in bu sözü Hz. Peygamber'den naklettiği ifadesi yer almıştır. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ* 1: 177.

⁵¹ Hz. Peygamber'in Kur'ân öğretimi hususunda tavsiye ettiği isimler, bir başka rivâyette şöyle zikredilir: "Ebû'd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd." Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 8. Buhârî'nin *Sahîh*'inin farklı yerlerinde bulunan rivâyetlere göre bu mevzuda dört sayısı dikkat çeker. Ancak söz konusu rivâyetler Buhârî'de dağınık bir şekilde olup isimler peş peşe sıralanmamıştır. Bu çerçevede her rivâyette ortak isimler olmakla birlikte farklı kurrâ yer alır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in zikrettiği isimler üç rivâyette mükerrerleriyle birlikte yedidir. Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 65. Bu isimleri toplu hâlde sayacak olursak liste şöyledir: "İbn Mes'ûd, Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim, Übey b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Ebû'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd". Bu durum, oryantalist Blachere'yi (ö. 1973) "Hadisler, Kur'ân için yedi hâfız tanımaktadır." değerlendirmesini yapmaya sevk etmiştir. Régis Blachère, *Introduction au Coran*, (Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1947), 28; Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 65.

Öte yandan Yemâme'de şehit olan hâfızların sayısı için otuz, elli, yetmiş, beş yüz, yedi yüz gibi abartılı rakamlardan bahsedilir.⁵² Örneğin İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) göre bu rakam beş yüzdür.⁵³ Bazı kaynaklarda, burada şehit olan sahâbenin isimleri de yer alır. Aslında el-Akrabâ Savaşı için bu sayının bir netlik arz etmediği söylenebilir. Yine Hz. Peygamber döneminde gerçekleşen Bi'rîmaûne (4/625) faciasında⁵⁴ da yetmiş hâfızın şehit edildiği dile getirilir. Ancak konuyu ele alan kaynaklara baktığımızda buralarda şehit edilen bazı isimlere yer verilirken mezkûr sayıya yaklaşılamamış olduğunu görmekteyiz. Gerek Bi'rîmaûne gerekse Yemâme hatta Uhud (bu muharebelerde de yetmiş sayısından bahsedilir) savaşlarında, bahse konu rakamın Arapların yedi, yetmiş, yedi yüz sayılarına verdikleri önemden kaynaklandığı ve kesretten kinâye olduğu kanaatindeyiz. Süyûtî'nin de Kurtubî'den (ö. 671/1273) nakille Bi'rîmaûne ve Yemâme hadiselerinde aynı rakamı vermesi bu yüzden olmalıdır. Bu konuda Süyûtî şöyle der: "Yemâme vakasında kurrâdan yetmiş kişi katledilmişti. Hz. Peygamber zamanında Bi'rîmaûne'de de aynı sayıda kurrâ katledilmişti."⁵⁵

Zeyd b. Sâbit bu faaliyet sürecinde, âyetlerin kendi ezberinde bulunmasına rağmen yazılı kanıt teşkil eden Kur'ân âyetlerinin yazılı olduğu nüshalarla dahi yetinmeyip âyetleri bizzat işiterek öğrenen kimselerin şahadetini vazgeçilmez kıstas addetmiştir.⁵⁶ Bu bağlamda Ebû Şâme'nin (ö. 665/1267) ifadeleri önemlidir. Ona göre Kur'ân'ı cem' ederken esas

⁵² Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 205. Vâkıdî (ö. 207/823) ve Corcî Zeydân (ö. 1914) kurrâ sayısının yedi yüz olduğunu nakleder. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Vâkıdî, *Kitâbü'r-ridde*, thk. Yahya Cübûrî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 140; Corcî Zeydân, *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*, (Beyrut: ts.), 2: 66.

⁵³ Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, nşr. Ebû İshak Huveynî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416), 58; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 7.

⁵⁴ Hadiseye dair geniş bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Bi'rîmaûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 195-196.

⁵⁵ Bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 155-156; Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân*, 53.

⁵⁶ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 131; *ed-Dürri'l-mensûr*, 4: 332. Kaynaklarda iki şahit hususunda farklı görüşler dile getirilmiştir. Konuya dair özet bilgi için bk. Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 118.

alınan kriter, yalnızca ezberden okunduğu üzere değil, aynı zamanda bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda kaydedildiği şekliyle yazılmasıdır. Nitekim Zeyd b. Sâbit'in, "Tevbe sûresinin son iki âyetini yazılı olarak Huzeyme b. Sâbit'ten (ö. 37/657)⁵⁷ başkasında bulamadım."⁵⁸ ifadeleri bunu doğrular niteliktedir. Zeyd b. Sâbit'in -tıpkı ezber olmaksızın yazılı metinle yetinmediği gibi- yazılı metnin bulunmadığı hâllerde de dinleme yoluyla iktifâ etmediği âşikârdır. Bu itibarla söz konusu âyetlerin, Zeyd b. Sâbit'in ezberinde olduğu ya da onları daha -cem' faaliyetinden- evvel başkasından da duyduğu ve yerini bildiği yorumu, mesele üzerinde yapılan değerlendirmelerin en makulüdür. Süyûtî'nin bu yorumu bağlamında, Zeyd b. Sâbit'in arza-i ahîre'de⁵⁹ Hz. Peygamber'in yanında bulunması⁶⁰ ve Kur'ân'ın tamamını ezberlemesi itibariyle ikinci şahit konumunda

⁵⁷ Şhadeti iki kişinin şahitliğine eşdeğer kabul edilmesine ilişkin rivâyet için bk. Muhammed Ebû Abdillâh İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beyrut: 1957), 4: 378-380. Hz. Peygamber'in, borcunu ödeyip ödemediği hususunda bir alacaklıyla aralarında çıkan anlaşmazlıkta, bu borcun ödendiğini görmediği hâlde Huzeyme'nin, "Biz seni, vahiy gibi daha önemli bir konuda tasdik ediyoruz." diyerek şahitlik etmesi üzerine Hz. Peygamber ona "şehâdeti iki şahit yerine geçen kimse" anlamında "züşşehâdeteyn" lakabını vermiştir. O günden sonra bu lakapla tanınan Huzeyme hakkında Hz. Peygamber ayrıca, "Herhangi bir kimsenin lehine veya aleyhine Huzeyme'nin şahitlik etmesi yeterlidir." demiş, Evs kabilesi onun bu özelliğini Hazrec kabilesine karşı iftihar vesilesi yapmıştır. Huzeyme'nin tek başına tanıklığının yeterli görülmesine dayanak teşkil eden konu budur. Ebû Dâvûd, "Akziye", 20; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 60-61; Asri Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 436. Mezkûr sahâbînin kimliğiyle ilgili tartışmalar için ayrıca bk. Şen, *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*, 198-201; Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 118-122.

⁵⁸ Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4: 332.

⁵⁹ "Arza", her yıl, Cebrâil ile Hz. Peygamber'in o zaman kadar indirilen âyetleri karşılıklı olarak birbirlerine okumalarıdır. Rasûlullah'ın vefat ettiği yıl bu karşılaştırma iki defa gerçekleşmiştir. Bu son karşılaştırmaya "arza-i ahîre" denir. Konuya dair bir rivâyet şöyledir: "Cebrail, her yıl benimle Kur'ân'ı bir kez okurdu. Bu yıl ise iki defa okudu. Bana öyle geliyor ki artık ecelim yaklaştı." Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 7; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 99; İbn Mâce, "Cenâiz", 64. Ayrıca bk. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 35; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 113; Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1: 198; Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 42; Öztürk-Ünsal, *Kur'ân Tarihi*, 60-69.

⁶⁰ Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *el-Mukni' fi resmî'l-mesâhifi'l-emsâr*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1978), 16; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 69; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 131.

bulunması, iki şahit kriterini sağlamaktadır.⁶¹ Dolayısıyla bu kanaat, “Kur’ân, âhad haberle sabit olmaz.”⁶² kâidesince, Zerkeşî (ö. 794/1392) gibi bazı âlimlerin dile getirdiği “Zeyd b. Sâbit’in bu konuyla ilgili başkasının bilgisine müracaat etmesi malumat için değildir.”⁶³ görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu durum, Zeyd b. Sâbit’in Kur’ân’ın toplanması noktasında ne kadar ihtiyatlı ve hassas bir tutum sergilediğinin göstergesidir. Süyûtî’nin konuya ilişkin görüşüne başvurduğu Sehâvî’ye göre ise şahitlikten maksat, matlûb iki şahidin, getirilen âyetin Hz. Peygamber’in huzurunda yazıldığına dair şهادette bulunmaları ya da Kur’ân’ın indirildiği vecihlerden biri olduğuna tanıklık etmeleridir. Süyûtî, Sehâvî’nin bu değerlendirmesi ışığında iki şahitten maksadın mahiyetine dair yorum yapar. Buna göre iki şahidin, ilgili âyetin Hz. Peygamber’in vefat ettiği yıl gerçekleşen arza-i ahîre’de okunmuş âyetlerden olduğuna tanıklık etmeleri gerekmektedir. Ayrıca Süyûtî, rivâyetlerde yer aldığı üzere iki şahit kriterinin -İbn Hacer’den (ö. 852/1449) nakledildiği üzere- hıfz ve kitâbet unsurlarını ifade ettiği ya da “iki ayrı kişinin elinde bulunan iki ayrı yazılı nüshaya” tekabül ettiği şeklindeki mutlak/koşulsuz yaklaşımları kabul etmek yerine, bu yorumlara net ve ayırt edici bir kayıt getirir. Buna göre her iki şahitte aranan nitelik, arza-i ahîre’de sem’ yoluyla muttali olunan vahyi aynı zamanda yazılı nüsha ile kanıtlayabilmektir. Bir başka deyişle Süyûtî’nin yorumuna göre cem’ sürecinde şart koşulan şahitlik, ezberlenen ya da herhangi bir vakitte bir sahâbî ya da Hz. Peygamber’den işitilen herhangi bir yazılı vahiy metnini elde bulundurmamak değil, bizzat Hz. Peygamber’den arza-i ahîre’de işitilerek yazılmış metinleri sunabilmektir.⁶⁴ Bu noktada Süyûtî, arza-i ahîre’nin değerini daha evvel (*el-İtkân*’ın

⁶¹ İki şahit kriterinde aslanan; unutma ve yanıldan emin olmak için iki farklı hâfıza/shahsiyete başvurmaktır. Tek şahısta toplanması, aslında iki şahit kriterinin amacına uygun değildir. Zeyd b. Sâbit’in bu durumu, söz konusu kriterden sarf-ı nazar edilmesine bir gerekçe kabul edilebilir. Huzeyme’nin şهادetine gelince, esasen hıfz açısından fazlaca şahidi bulunan ilgili âyetlerin, yazılı kayıt itibarıyla sadece Huzeyme’de bulunması, onu tek şahit kılmıştır. Bu itibarla söz konusu âyetler, ezberde daha fazla şahide sahip olduğundan sorun teşkil etmemektedir.

⁶² İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 14.

⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 1: 234.

⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 131.

Kur'ân'ın Nüzûl Keyfiyeti başlığında) dile getirdiğini belirtir.⁶⁵ Onun, şahitlik meselesini arza-i ahîre'ye bağlama nedeni ise Kur'ân'ın ancak bu arzada son şeklini almış olmasıdır. Böylece iki şahit kriterinin arza-i ahîre ile irtibatlandırılması, bu arzada okunan Kur'ân'ın/vahyin "mushaf" olarak sahâbe sonrası döneme ulaşan vahiyle özdeş olduğunun da bir ifadesi olup bunun tutarlı bir yaklaşım teşkil ettiği söylenebilir. Ayrıca bu yaklaşım -vahyi sadece Hz. Peygamber'den bizzat dinlemiş ve kaydetmiş olmakla kalmayıp diğer sahâbeden de duymuş olması hasebiyle ve bilhassa son arzada da hazır bulunmasından yola çıkıldığında- Zeyd b. Sâbit'in, cem' faaliyetinin hız kazanması ve tatmin edici bir neticeye ulaşması bakımından en uygun aktör olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Öte yandan Süyûtî, Muhâsibî'den (ö. 243/857) nakille Kur'ân'ın yazılışının, sonradan yapılan bir iş olmayıp Rasûlullah'ın sağlığında yapılagelen bir faaliyet olduğunu vurgular. Buna göre vahiy kâtiplerinin yazdığı bu âyetler deri, kemik parçaları ve hurma dalları üzerinde dağınık bir şekilde bulunuyordu. Hz. Ebû Bekir, dağınık hâlde bulunan bu âyetlerin bir arada toplanarak yazılmasını sağlamıştır. Onun bu teşebbüsü, Rasûlullah'ın evinde bulunan ve üzerinde âyetlerin yazılı olduğu evrâkın⁶⁶ korunması için bir kimse tarafından toplanıp tomar hâlinde bağlanması gibidir. Âyetleri, bez parçaları üzerine yazanlarla ezberleyenlerin dürüstlüğü'nün bilinebilmesi hususunda akla gelebilecek sorular için ise şunlar söylenebilir: "Onlar mucize hususiyeti ve nazmı bilinen bir

⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 113.

⁶⁶ Muhâsibî başta olmak üzere bazı âlimler, Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in sağlığında cem' ve tertip edilmesini, bir başka ifadeyle vahyin yazıyla kayıt altına alınmasını, tebliğ görevinin bir gereği olarak görmüşlerdir. Bu çerçevede onlar, söz konusu derli toplu bir yazılı metin olan ilgili evrâkın Rasûlullah'ın evinde bulunduğu kanaatine varmışlardır. Süyûtî'nin, Muhâsibî'den naklettiği bu görüşün benzerini Subhi Sâlih de şu şekilde dile getirir: "Nüzûl sürecinde, Kur'ân'ın her bir âyeti yazıya geçirilip Hz. Peygamber'in evinde muhafaza altına alınıyordu. Vahiy kâtipleri de kendileri için ayrı bir nüsha yazıyordu. Okuma yazma bilen/bilmeyen sahâbilerin hafıza ve ezberlerinin yanı sıra vahiy kâtiplerine ait bu nüshalar ile Hz. Peygamber'in evindeki sâhifeler, Hicr sûresinin 9. âyetteki "Hiç kuşkusuz Kur'ân'ı indiren biziz. Onu koruyacak olan da şüphesiz biziz." ifadesini teyit eder şekilde Kur'ân'ın muhafazasına yardımcı olmuştur." Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 73-74. Benzer görüş ve değerlendirme için ayrıca bk. Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, (Kahire: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 1: 99-105.

kelâmı tespit edip yirmi (küsür) yıllık bir süreçte yazdıklarını Rasûlullah'tan alıyorlardı. Dolayısıyla onlar, bir sözün Kur'ân'dan olup olmadığını bildiklerinden emindiler. Onların endişeleri, yazılı malzemelerdeki bir âyetin kaybolmasıydı."⁶⁷

Cem' edilen mushaf, Hz. Ebû Bekir'in vefatına kadar kendisinde; akabinde Hz. Ömer'de; onun vefatı üzerine de Hz. Peygamber'in eşi ve Hz. Ömer'in kızı olan Hz. Hafsa'da (ö. 45/665-?) kalmıştır.⁶⁸ Süyûtî, Kur'ân'ı cem' etme meselesi üzerinde Hz. Ali'den de bahseder. Farklı rivâyetler eşliğinde ele aldığı bu hususu, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin, Kur'ân'ı cem' etmedikçe evinden çıkmamak üzere yemin ettiğine dair rivâyetler⁶⁹ etrafında irdeler. Hz. Ali'nin, ilgili rivâyetlerde kastettiği cem', daha evvel de ifade edildiği üzere kavramın "ezberleme" anlamına uygun düşer. Nitekim onun, mushafı ilk kez bir araya getiren kişi olarak Hz. Ebû Bekir'i göstermesi, bu durumu teyit eder mahiyettedir.⁷⁰ Ayrıca Süyûtî, Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e biat ettikten sonra eve çekilmesi hususundaki gerekçeyi halifeye beyan etmesini ve halifenin bu durumu hoş karşılamasını da bu bağlamda değerlendirir.⁷¹

Süyûtî'nin, mevzu hakkında kayda değer olarak vafettiği rivâyetlerden bir diğeri, Kur'ân'ı mushaf hâlinde ilk cem' edenin Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim olduğuna dairdir. Buna göre Sâlim, Kur'ân'ı cem'

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 131. Benzer ifadeler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 238.

⁶⁸ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130; *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4: 332. Mushaf'ın, Hz. Ömer'in vefatı üzerine 3. halife olan Hz. Osman yerine Hz. Hafsa'da kalmasına dair eleştiriler ve bunlara yönelik cevaplar için bk. Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 77.

⁶⁹ Bu rivâyetlerden biri şöyledir: "Hz. Ebû Bekir'e biat ettikten sonra Hz. Ali evine çekildi. Hz. Ebû Bekir'e: 'Ali sana biatten hoşlanmadı.' denilince halife, Hz. Ali'yi yanına çağırtdı ve 'Bana biatten memnun değil misin?' diye sordu. Hz. Ali 'Hayır! Allah'a yemin ederim böyle bir şey yok.' cevabını verdi. Hz. Ebû Bekir 'Seni evine kapanmaya sevk eden sebep nedir o hâlde?' diye sorunca, Hz. Ali 'Allah'ın kitabına ilaveler yapıldığını gördüm. Namaz vakitleri dışında Kur'ân'ı cem' edinceye kadar cübbemi giyip dışarı çıkmamaya karar verdim.' cevabını verdi. Hz. Ebû Bekir de Hz. Ali'ye 'Ne güzel düşünmüşsün dedi.'" Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 3: 193; Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 283; Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

⁷¹ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 130.

edinceye kadar evinden dışarı çıkmamaya yemin etmiş ve bu işlemi evinde gerçekleştirmiştir. Sâlim, tamamlanan mushafa verilecek isim hususunda sahâbeden bazıları “Sifr” adını ortaya attıklarında, “Bu, Yahudilerin kullandığı bir isimdir.” deyince, sahâbe bu isimden vazgeçmiştir. Ancak o, Habeşistan’da buna benzer kitaplara “Mushaf” denildiğini duyduğunu ifade ettiğinde, cem’ edilen kitaba “Mushaf” adını verme konusunda görüş birliğine varılmıştır.⁷² Ancak rivâyetin isnâdının munkatı⁷³ olması, Sâlim’in, Hz. Ebû Bekir’in emriyle Kur’ân’ı toplayanlardan biri olduğuna hamledilebilir. Süyûtî, Sâlim’in yaptığı cem’ faaliyetini aktarır isnâdının munkatı’ olduğunu belirtmek suretiyle bu görüşe katılmadığına işaret etse de -bundan da öte- kronolojik açıdan Sâlim’in böyle bir eylem içerisinde bulunması mümkün değildir. Zira Sâlim, Kur’ân’ın cem’ sürecine zemin hazırlayan Yemâme’de şehit düşmüş,⁷⁴ Hz. Ebû Bekir’in emriyle Yemâme vakasından sonra gerçekleşen bu sürece yetişememiştir. Dolayısıyla onun, Kur’ân’ı cem’ ettiğine ilişkin nakledilen rivâyetler sorunlu görünmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere kavramın “ezberleme” anlamı eşliğinde değerlendirilmesinin meseleyi açıklığa kavuşturabileceği kanaatindeyiz. Nitekim Sâlim’in, Hz. Peygamber’in, “Kur’ân’ı kendilerinden öğrenin!” buyurduğu isimler içinde yer alması⁷⁵ ve birçok rivâyette Kur’ân’ı ezberleyenler arasında zikredilmesiyle cem’ kelimesinin muhtemel anlamları karıştırılmış olmalıdır. Öte yandan Süyûtî’nin aktardığı rivâyete göre Sâlim, cem’ faaliyeti neticesinde derlenen kitaba “Mushaf” isminin verilmesinde de aktif rol oynamıştır. Oysa Süyûtî, Kur’ân’ı ilk ezberleyen kimseler arasında zikrettiği Sâlim’in, Yemâme’de şehit edildiğini eserinin bir başka yerinde dile getirir.⁷⁶ Görüldüğü üzere Sâlim’in, derleme faaliyetleri öncesinde şehit edilmesi,

⁷² Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 130.

⁷³ Senedin sahâbiden sonra gelen kısmında bir veya daha çok râvisi atlanarak rivâyet edilen hadis türüdür. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, “Munkatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 12-13.

⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-ğâbe*, 442; Özşenel, “Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe”, 36: 49.

⁷⁵ “Kur’ân’ı dört kişiden öğreniniz! Bunlar: İbn Mes’ûd, Ebû Huzeyfe’nin mevlâsı Sâlim, Übey b. Ka’b ve Muâz b. Cebel’dir.” Buhârî, “Fedâilü Ashâbi’n-Nebî”, 26, 27; “Menâkibü’l-Ensâr”, 14; Müslim, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 118.

⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 155. Ayrıca bk. Ebû Nu’aym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1: 370.

mezkûr faaliyet sonrasında fikir beyan etmesini imkânsız kılmaktadır. Bu açıdan da rivâyetin sorunlu olduğunu yinelememiz gerekir.

4. Sürecin Bir Başka Parçası: Hz. Osman'ın İstinsâh Faaliyeti

Cem' sürecinin üçüncü aşamasını Hz. Osman (ö. 35/656) dönemi istinsâh faaliyetleri teşkil eder. Hz. Osman'ın hilafeti esnasında Azerbaycan ve Ermenistan seferlerine katılan Müslümanların farklı beldelerden olmaları ve kendilerine ulaşan kıraatleri doğru kabul edip diğer okuyuşları reddetmeleri, hatta birbirlerini bu hususta tekfir etmeleri⁷⁷ sebebiyle baş gösteren ayrışmalar ve ihtilaflar, süreci hazırlayan temel saik olmuştur. Buhârî'de yer alan bir rivâyete göre Azerbaycan ve Ermenistan seferinden sonra Şam ve Iraklı Müslüman askerlerinin Kur'ân'ı farklı kıraatler üzere okuyup bu konuda birbirleriyle tartışmaları, Huzeyfe b. Yemân'ı (ö. 36/656) endişelendirmiştir. Huzeyfe, halife Hz. Osman'ı Müslümanların da -Yahudi ve Hristiyanlarda olduğu gibi- kutsal kitapları hakkında ihtilafa düşmemeleri için bir an evvel tedbir alması hususunda ikaz etmiştir.⁷⁸ Bunun üzerine Hz. Osman, bir elçi aracılığıyla Hz. Hafsa'ya şu arzusunu iletmıştır: “(Hafsa) Elindeki mushafı bize yollasın. Onu çoğaltalım, sonra kendisine iade ederiz.” Bu talep üzerine Hz. Hafsa, elindeki mushafı derhal halifeye göndermiştir. Hemen ardından Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. Âs ve Abdurrahman b. Hâris b. Hişam'dan oluşan bir komisyonu istinsâh faaliyeti için görevlendiren Hz. Osman, mevcut mushafı birkaç nüsha hâlinde çoğalttırmıştır. Bu faaliyet esnasında herhangi bir âyetin yazımı üzerinde ihtilaf edildiğinde esas alınan temel kriter, âyetin -Kur'ân'ın nâzil olduğu- Kureyş lehçesine göre yazıl-

⁷⁷ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 47; Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân*, 54.

⁷⁸ “Ey müminlerin emiri! Bu ümmet, Kur'ân hakkında Yahudi ve Hıristiyanların düştüğü ihtilafa düşmeden onun imdadına yetiş!” A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 129. Taberî, yaşanan görüş ayrılıklarını şu şekilde nakleder: “Huzeyfe b. Yemân, halife Hz. Osman'ın yanına gelerek 'Ermenistan'ın fethinde Iraklı ve Şamlı Müslümanlar, düşmana karşı birlikte savaşıyorlardı. Şamlılar Übey b. Ka'b'ın kıraatini okuyor; Iraklılar onları tekfir ediyordu. Iraklılar ise İbn Mes'ûd'un kıraatini okuyor; Şamlılar da onları tekfir ediyordu.’ dedi.” Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: 1985, ts.), 1: 21.

muş olmasıdır.⁷⁹ Böylece Kur'ân, belirtilen kıstaslar çerçevesinde titizlikle istinsâh edilmiştir.⁸⁰ Akabinde, Hz. Hafsa'dan daha evvel emanet alınmış olan nüsha kendisine iade edilmiş, istinsâh edilen nüshalar da çeşitli beldelere gönderilmiştir. Bu nüshalar dışındaki sâhife ve mushaflar ise yapılmıştır. Kaynaklarda istinsâh faaliyetinin tarihlendirilmesi hakkında farklı görüşler bulunmakla beraber Süyûtî, hicrî 25. yıla işaret eder. Öte yandan meseleye vâkıf olmayan bazı kimselerce sened zikredilmeksizin aktarılan ve faaliyetin yaklaşık hicrî 30. yılda yapıldığını bildiren rivâyeti İbn Hacer'den nakille ifade eder.⁸¹

Hz. Ebû Bekir ile Hz. Osman dönemi cem' faaliyetlerinin mukayesesini yapan Süyûtî, ilgili rivâyetler etrafında değerlendirmede bulunur. Buna göre Hz. Ebû Bekir'in cem'inin temel sebebi, kurrânın Yemâme'de şehit edilmeleriyle Kur'ân'dan bazı âyetlerin kaybolacağı endişesidir. Zira Hz. Peygamber döneminde Kur'ân, bir kitap hâlinde toplanmış de-
160
OMÜİFD
ğildi. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir, âyetleri Hz. Peygamber'den öğrendikleri üzere düzenli bir şekilde mushafta toplamıştır. Hz. Osman ise Kur'ân'ı iki kapak arasında toplama gayesi gütmemiştir. O, lehçelerin çeşitli olması hasebiyle Kur'ân'ı herkesin kendi lehçesiyle telaffuzu neticesinde bazı Müslümanların birbirlerini suçlamaları, hatta tekfir etmeleri üzerine doğacak fitnelere bertaraf etmeye yönelik bir tedbir almıştır. Bu duruma istinaden Hz. Osman, kıraatlerdeki farklılığın daha da artacağından korkmuş olmalı ki sonraki nesillerin fitne sonucu şüphe ve fesada düşmemeleri için Hz. Peygamber'den öğrenilen kıraatleri bir araya getirip diğerlerini ortadan kaldırmayı murad etmiştir. Mevcut sâhifeleri de sûrelere göre tertip ederek bir mushaf hâlinde çoğaltmıştır. Görüldüğü üzere Süyûtî, Hz. Osman'ın istinsâh faaliyetlerinde iki hedef gözetildiğini düşünmektedir. Buna göre birinci amaç, Hz. Peygamber'den nakledilen

⁷⁹ Hz. Osman komisyon üyelerine şu talimatı vermişti: "Şayet Kur'ân'ın yazımı hususunda Zeyd b. Sâbit ile aranızda bir ihtilaf olursa, onu Kureyş lehçesiyle yazın! Çünkü Kur'ân, onların diliyle nâzil olmuştur." Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 78.

⁸⁰ İstinsâh sürecinde, Huzeyme b. Sâbit'ten alındığı Ahzâb sûresinin 23. âyetiyle ilgili olarak bk. Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 132-133.

⁸¹ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 132-133.

farklı kıraatlere resmî hüviyet kazandırarak tekfir hareketlerini bertaraf etmek; ikincisi ise esas alınan nüshalara muvâfık olmayan tüm okumaları reddederek Müslümanlar arasında meydana gelecek bölünmeleri engellemektir. Burada bahse konu ikinci hedefe yönelik bir başka hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Bazı farklı okumaların ve sahâbeden bazı isimlerin şahsî mushaflarında yer alan açıklama ya da not sadedinde birtakım ziyadelerin mushaflara karışma ihtimalini engellemeye yönelik alınan bu tedbir, Hz. Osman'ın yaptığı cem' faaliyetinin önemini gözler önüne sermektedir.

Bilindiği üzere kaynaklarda Hz. Osman döneminde istinsâh edilen ve İslâm coğrafyasının farklı beldelerine gönderilen mushafların sayısı hakkında dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz gibi farklı rakamlar zikredilir.⁸² Süyûtî'ye göre bu sayı beştir. Ancak o, Ebû Hâtim Sicistânî'den (ö. 255/869) nakledilen rivâyete de yer verir. Buna göre Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra, Kûfe ve Medine olmak üzere yedi mushaf nüshası yazılmıştır.⁸³ Burada Ebû Şâme'den söz etmemesine rağmen bahsi geçen yedi belde içindeki Yemen ve Bahreyn için sık sık görüşüne başvurduğu Ebû Şâme'nin "Bu iki mushaf hakkında ne bir haber duyduk ne de herhangi bir ize rastladık."⁸⁴ ifadesi, Süyûtî'yi beş sayısını vermeye yönlendirmiş olmalıdır.

Hz. Osman'ın yedi beldeye mushaf dağıttığı kabulüne rağmen Yemen ve Bahreyn'e mushaf gönderildiğine dair bir haber duyulmadığını dile getiren Süyûtî; İbn Mücâhid (ö. 324/936) ve onun gibi düşünenlerin, mushafların sayısını esas alıp Yemen ve Bahreyn mushafları yerine iki kurrâ yerleştirdiklerini, böylece "yedi harf" rivâyetlerindeki yedi sayısının tutturulduğunu söyler. Ona göre söz konusu sayının, konuya ilişkin rivâyetlerdeki sayıyı karşılaması, "meselenin aslına vâkîf olmayan ve akıllarını yeterince kullanamayanları", "yedi harf" ile "yedi kıraat" kas-

⁸² A'zamî, *Kur'ân Tarihi*, 136; Aliyyü'l-İmam, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân*, 58-60; Tayyar Altıkulaç, *Günüümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*, (İstanbul: IRCICA, 2015), 59-65.

⁸³ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 134.

⁸⁴ Krş. Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 159.

tedildiği zannına sevk etmiştir. Bu tespitin ardından Süyûtî, bir yandan yedi ya da on kıraatin her birinin sıhhat noktasında mütevâtir olduğunu ve birbirlerinden farkı bulunmadığını ifade ederken; diğer yandan kıraatler arasında sened itibariyle bir ayrıma gitmiştir. Bu mukayesesi sonucunda ise kıraatlerin en sahihinin Nâfi' ve Âsım; en fasihinin de Ebû Amr ve Kisâî kıraatleri olduğunu dile getirmiştir.⁸⁵

Görüldüğü üzere Süyûtî, esasen muhtelif konularda pek çok rivâyete yer vermesinin zaman zaman yol açtığı tutarsızlığı fark edememiş olmalıdır. Tabiri caizse ansiklopedik bilgi hüviyetli bazı çalışmalarında bu durum dikkatlerden kaçmaz. Ancak aktardığı bilgiler, doğru tahlil edildiğinde ve ilmî bir süzgeçten geçirildiğinde, onun özellikle Kur'ân tarihi ve ilimlerine ne derece vâkıf olduğunun göstergesidir. Nitekim gerek oryantalistlerin gerekse Müslümanların sıkça müracaat ettikleri *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli çalışmasının bir klasik hâlini alması bu durumun bariz bir göstergesidir.

162

OMÜİFD

Sonuç

Kur'ân ve kıraat tarihinin en temel konusu, vahyin metinleşmesi ve mushaf hâline getirilmesidir. Vahiy, Mekke döneminden itibaren eksiksiz bir şekilde yazıya ve hafızalara aktarılsa da Hz. Peygamber'in sağlığında derli toplu bir şekilde ve iki kapak arasında değildi. Cem'u'l-Kur'ân tabiriyle karşılanan bu önemli mevzu, kavramın farklı anlamalara müsait yapısıyla pek çok âlimi üzerinde fikir beyan etmeye sevk etmiştir.

Süyûtî'ye göre Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'ân'ı mushaf hâlinde toplamamasının sebebi, hükmünü ya da tilâvetini nesh edecek bazı âyetlerin nüzûlünü beklemesidir. Nüzûl süreci, Rasûlullah'ın vefatıyla tamamlanınca, Kur'ân'ı derleme teşebbüsünü, Hz. Ömer'in teşvikiyle Hz. Ebû Bekir başlatmıştır. Zira vahyin tamamlanmasıyla Hz. Peygamber'in vefatı arasında kısa bir süre olması, Kur'ân metninin nihâî şeklini alması faaliyetine imkân vermemiştir. Dolayısıyla bu işlem Hz. Ebû Bekir eliyle gerçekleşmiştir.

⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 173.

Hz. Ömer'in cem' sürecinde aktif rol oynaması, cem' faaliyetinin bizzat onun tarafından ve ilk defa onun döneminde gerçekleştirildiği yönünde yorumlanmasına bile sebep olmuştur. Bu açıdan cem' faaliyetinin en etkili ismi, teşvik edicisi olması hasebiyle Hz. Ömer'dir. Süyûtî'nin, Kur'ân'ı ilk cem' edenden maksadın, onun cem'ine işaret edilmesi yorumu bu çerçevede değerlendirilmelidir. Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ın kendisinden öğrenilmesini tavsiye ettiği isimlerden birinin hayatını kaybetmesi, Hz. Ömer'i diğerlerinin ölümü hâlinde Kur'ân'ın sahih bir şekilde öğretilmeyeceği endişesine sevk etmiştir. Dolayısıyla o, mezkûr isimler henüz hayattayken Kur'ân âyetlerini iki kapak arasına getirmeyi amaçlamıştır. Bu durum, Yemâme'de hâfızların şehit olması, özellikle de Sâlim'in şehadetiyle sıkı irtibatlıdır. Yemâme vakasında kurrâdan yetmiş kişinin şehit olması ile Hz. Peygamber döneminde Bî'rîmâûne'de aynı sayıda kurrânın şehadetinin mukayesesi, esasen Sâlim'in Kur'ân'ın cem'i hususunda ne kadar önemli yer tuttuğuna işaret etmektedir. Zira Araçların yetmiş sayısına atfettikleri değer ile Sâlim'in konumu bu açıdan önemlidir.

Zeyd b. Sâbit cem' sürecinde, âyetlerin kendi ezberinde bulunmasına rağmen yazılı kanıt teşkil eden kaydedilmiş Kur'ân parçalarıyla dahi yetinmeyip âyetleri bizzat işiterek öğrenen kimselerin şehadetini vazgeçilmez kriter kabul etmiştir. Buna göre Kur'ân'ı cem' ederken esas alınan kıstas, yalnızca hafızadan okunduğu üzere değil, aynı zamanda bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda kaydedildiği şekliyle yazılmasıdır. Bu itibarla Zeyd b. Sâbit, yazılı metnin bulunmadığı hâllerde de işitme kriterini yeterli görmemiştir. Zeyd b. Sâbit'in arza-i ahîre'de Hz. Peygamber'in yanında bulunması ve Kur'ân'ın tamamını ezberlemesi itibarıyla ikinci şahit konumunda bulunması, iki şahit kriterini yerine getirmektedir.

İki şahidin arz ettikleri sözlerin, arza-i ahîre'de okunmuş âyetlerden olduğuna şehadetleri gerekmektedir. Süyûtî, hıfz ve kitâbet unsurlarını ifade ettiği ya da iki ayrı kişinin elinde bulunan iki ayrı yazılı nüshaya tekabül ettiği şeklindeki koşulsuz yaklaşımları kabul etmek yerine, bu yorumlara net ve ayırt edici bir kayıt getirmiştir. Buna göre her iki şahitte

aranan nitelik, arza-i ahîre'de sem' yoluyla muttali olunan vahyi aynı zamanda yazılı nüsha ile kanıtlayabilmektir. Bir başka deyişle cem' sürecinde şart koşulan şahitlik, ezberlenen ya da herhangi bir vakitte bir sahâbî ya da Hz. Peygamber'den işitilen herhangi bir yazılı vahiy metnini elde bulundurmamak değil, bizzat Hz. Peygamber'den arza-i ahîre'de işitilerek yazılmış metinleri sunabilmektir. Böylece iki şahit kriterinin arza-i ahîre ile irtibatlandırılması, bu arzuda okunan Kur'ân'ın/vahyin "mushaf" olarak sahâbe sonrası döneme ulaşan vahiyle özdeş olduğunun da bir ifadesidir.

Süyûtî, Sâlim'in yaptığı cem' faaliyetini aktarıp isnâdının munkatı olduğunu belirtmek suretiyle bu görüşe katılmadığına işaret etse de kronolojik açıdan Sâlim'in böyle bir eylem içerisinde bulunması mümkün değildir. Zira Sâlim, Kur'ân'ın cem' sürecine zemin hazırlayan Yemâme'de şehit düşmüş, Yemâme vakasından sonra Hz. Ebû Bekir'in emriyle gerçekleşen bu sürece yetişememiştir. Öte yandan Süyûtî, Kur'ân'ı ilk ezberleyen kimseler arasında zikrettiği Sâlim'in, Yemâme'de şehit edildiğini eserinin bir başka yerinde dile getirmiştir. Bu açıdan kavramın muhtelif anlamlarına istinaden Sâlim'in yaptığı cem'in, "ezberleme" faaliyeti olduğu açıktır.

Cem' sürecinin üçüncü aşamasını, bir başka ifadeyle sürecin uzantısını Hz. Osman dönemi istinsâh faaliyetleri teşkil eder. Hz. Hafsa'da bulunan mushaf, bazı kıstaslar çerçevesinde titizlikle istinsâh edilmiştir. Sonrasında, evvelce kendisinden emanet alınmış olan nüsha Hz. Hafsa'ya geri verilmiş, istinsâh edilen nüshalar da çeşitli beldelere gönderilmiş, bu nüshalar dışındaki sâhife ve mushaflar ise yakılmıştır. Söz konusu faaliyet, hicrî 25. yıla tekabül etmektedir.

Hz. Ebû Bekir ile Hz. Osman dönemi cem' faaliyetleri arasındaki farka gelince; Hz. Ebû Bekir'in cem'inin temel sebebi, kurrânın Yemâme'de şehit edilmeleriyle Kur'ân'dan bazı âyetlerin kaybolacağı endişesidir. Zira Hz. Peygamber döneminde Kur'ân, bir kitap hâlinde toplanmış değildi. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir, âyetleri Hz. Peygamber'den öğrendikleri üzere düzenli bir şekilde mushafta toplamıştır. Hz.

Osman ise Kur'ân'ı iki kapak arasında toplama gayesi gütmemiştir. O, lehçelerin çeşitli olması hasebiyle Kur'ân'ı herkesin kendi lehçesiyle telaffuzu neticesinde bazı Müslümanların birbirlerini suçlamaları, hatta tekfir etmeleri üzerine doğacak fitneleri bertaraf etmeye yönelik bir tedbir almıştır. Dolayısıyla gerek Hz. Ebû Bekir'in gerekse Hz. Osman'ın döneminde gerçekleştirilen faaliyetlerin çıkış noktaları farklıdır. Birincisi metni bir araya getirme çabasıyken diğeri muhtemel fitneleri bertaraf etmeye yönelik farklı okumaları kontrol altına almaktır.

Kaynakça

- Alemdar, Yusuf. "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'ân'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 219-248.
- Aliyyü'l-İmam, Ahmed. *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın 10 Kıraati*. Çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Beyrut: ts.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi*. Çev. Ömer Türker-Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayınları, 2006.
- Balcı, İsrafil. *Sâdık Halife Hz. Ebû Bekir*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Balcı, İsrafil. *Vahyin Gölgesinde Siyer (Mekke Dönemi I)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Blachère, Régis. *Introduction au Coran*. Paris: Librairie Orientale et Americaine. 1947.
- Çubukçu, Asri. "Huzeyme b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 436. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Mukni' fi resmi'l-mesâhifi'l-emsâr*. Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1978.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kahire: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008.

- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Thk. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: TDV Yayınları, 1986.
- Efendioğlu, Mehmet. "Munkatî'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ezherî, Ebû Mansûr. *Tezhîbü'l-lüğâ*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn-Muhammed Ali Neccâr. Kahire: 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. Çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf Nemerî. *el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Tashih-Tahric Âdil Mürşid. Amman: Dâru'l-A'lâm, 2002.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Süleyman b. Eş'as Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. Thk. Muhammed b. Abduh. Kahire: Fârûku'l-Hedisiyye, 2002.
- 166 İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *Fedâilü'l-Kur'ân*. Nşr. Ebû İshak OMÜİFD Huveynî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416.
- İbn Sa'd, Muhammed Ebû Abdillâh. *Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: 1957.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kurâti'l-aşr*. Thk. Ali b. Muhammed Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzeddîn Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felah Abdülhayy. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*. Thk. Abdülkadir Arnavut-Mahmûd Arnavut. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Fedâilü'l-Kur'ân*. Thk. Mervân Atıyye-Muhsin Harâbe-Vefâ Takıyyüddîn. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1995.
- Kayhan, Veli. *Kur'ân Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabıyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*. Dirâse-Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

- Önkal, Ahmet. "Bî'rîmaûne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 195-196. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özkan, Halit. "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 188-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özsoy, Abdülvahap. "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'ân'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivâyetin Kaynak Değeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2015), 104-138.
- Özşenel, Mehmet. "Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 49-50. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa-Ünsal, Hadiye. *Kur'ân Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Râğıb Isfehânî, Hüseyin b. Mufaddal. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
- Sâlih, Subhi. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2009.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. Thk. Ali Hüseyin Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *ed-Dao'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şen, Ziya. *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2007.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: 1985, ts.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'r-ridde*. Thk. Yahya Cübûrî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.
- Zarzûr, Adnân. *'Ulûmi'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1991.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut-Hüseyin Esed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- Zerkeşî, Bedruddîn Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1957.

Zeydân, Corcî. *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*. Beyrut: ts.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Fevvâz Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.

